

**Болалар мусиқа ва санъат мактаби
Анъанавий чолғу ижрочилиги йўналиши**

ЧАНГ ВА ҚОНУН ФАНЛАРИДАН ЎҚУВ ДАСТУРИ

1. Тушунтириш хати

Ушбу ўқув дастури ихтисослаштирилган мусиқа ва санъат мактабларининг Давлат талаблари асосида «Анъанавий чолғулар» йўналишининг чанг ва қонун мутахассислиги ўқитилишининг мақсад ва вазифаларини, мазмун-моҳиятини белгилайди.

Мазкур дастур ўқувчиларнинг истеъдодини, маданий савиясини, ижрочилик маҳоратларини, эшитиш қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш билан бирга ўзбек халқининг мумтоз мусиқа мероси дурдоналари, устоз-шогирд анъаналари асосида шаклланган нафис санъатнинг барча турларидан баҳраманд қилиш ҳамда ижрочи – созандаларни тарбиялаш каби мақсадларни ўз олдига қўяди.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун анъанавий чанг ва қонун мутахассислиги бўйича билимларининг бошланғич асосларини ўргатиб, уларни санъат оламига етаклаш, ўзбек халқининг мумтоз мусиқа мероси дурдоналарининг юксак намуналаридан кенг баҳраманд қилиш, эстетик билимлар тарғиботини йўлга қўйиш, иқтидорли ўқувчиларни шу соҳанинг олий таълим муассасаларига тайёрлаш каби вазифаларни амалга оширишдан иборат.

Ўқув дастур мазмунли, ранг-баранг бўлиши билан бир қаторда ўқувчининг мусиқий дунёқарашини кенгайтириши, ижодий ва маънавий қиёфасини шакллантириши ва ҳар бир асарни намоёйишона ижро этиш кўникмасини ошириб бориши лозим. Унда ўзбек бастакорлари билан бир қаторда, мақом чолғу йўллари, қардош халқларнинг мумтоз ижро йўллари ҳам бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дарс жараёнида ўқитувчи замонавий методлардан фойдаланган ҳолда ўқувчиларга ижрочилик кўникма ва малакаларни шакллантиришлари билан бирга мутахассислиги бўйича чолғунинг тарихий манбалари, чолғуни моҳирона ижро этиб ўтган моҳир созандалар, бастакорлар ва чолғу ясовчи усталар ҳақида маълумотлар бериши лозим.

Ушбу ўқув дастур ихтисослаштирилган мусиқа ва санъат мактабларига мўлжалланган бўлиб, ўқувчи имкони борича мусиқа ижрочиличининг профессионал (касбий) маҳоратини эгаллаши ва нотага қараб ижро этиш малакасини ҳосил этиши кўзда тутилган.

Мутахассислик синфи дарсларининг таълимий жараёнини амалга ошириш шакли якка тартибда (индивидуал) бўлиб, 1-4-синфларда ҳар бир ўқувчи учун ҳафтасига 2 академик соатдан 5-синфлар (битирувчи) учун 3 академик соатдан ўтилиши кўзда тутилган.

Чанг чолғуси ва ижроси хусусида услубий кўрсатмалар.

Чанг мусиқа чолғуси танбурнинг 32 пардасидан олиниб ихтиро қилинган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ҳудудида мусиқа ижрочиличигида қўлланилаётган “Чанг” номли мусиқа чолғуси Шарқ ва бошқа халқларнинг миллий мусиқа ижрочиличигида турли хил номланишларга эга. Белоруссия, Украинада – цимбала, Уйғур халқларида – чанг, Эрон, Ҳиндистон ва арманларда эса – сантур, Ўзбекистондаги чанг мусиқа чолғусига ўхшашдир. Кўпгина мусиқий рисолаларда зикр этилган “Чанг” чолғуси ҳамда XVI асрларда яшаган Дарвеш Али Чангий ижро этган “Чанг” номли мусиқа чолғуси тамоман бошқа кўринишда бўлиб, ҳозирги кунда мусиқа ижрочиличигида қўлланилаётган “Арфа” мусиқа чолғусининг айнан ўзидир.

Чанг мусиқа чолғуси торли урма асбоблар гуруҳига киради, товуш қатори уч октавадан иборат бўлиб биринчи товуш “соль” нотасидан бошланади. Чанг ижроси катта қамишдан ясалган иккита чўпча воситасида ижро этилади. Чўпларнинг бошланғич қисмига қизил айлана резинадан қирқиб ўрнатилади ва ҳар иккала қўлнинг бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ушлаб, биргаликда ҳаракат қилиб чангнинг торларига уриб мусиқа садоси ҳосил қилинади.

Мусиқий чолғуларимиз орасида “Чанг” – ўзига хос ижро услубига эга етакчи созлардандир. Унинг мукаммал ижросига эришишда созанданинг назарий ва амалий билими муҳим омилдир. Ҳар бир мусиқий чолғуларда бўлгани каби чанг созида ҳам, ижро ҳолатларидан тортиб (ўтириш, чўп ушлаш, чолғудан тўғри овоз талқин этиш), қўлларни равон, мунтазам ҳаракатлантириш, равон ижросига эришиш, бир қатор умумий тадбирлар билан боғлиқ

муаммоларни ўз ичига олади. Ўқитувчи бу муаммоларни ҳал этишда ҳар бир ўқувчининг табиий истеъдод ва ўзлаштириш имкониятидан келиб чиққан ҳолда иш юритиши лозим.

Ушбу дастур анъанавий ижрочилик чолғуларидан бири “чанг”нинг анъанавий услуб асосида мукаммал ўзлаштиришига асосланган. Унда миллий мусиқа ижрочиликка хос чанг талқинининг энг зарур амаллари, ўтмиш ва ҳозирги замон чанг ижрочиликнинг йўналишлари, ижрочилик услубларига хос бўлган ижро ҳаракатлари амалий жараёнда ўзлаштириш кўзда тутилган.

Безаклар:

Қочирим – ижрода бир қатор техникавий безаклар билан ифодаланиб форшлаг, мордент, трель каби сайқаллар намунасида характерланади. Одатда бу безаклар оддий ва мураккаб турларга бўлинади.

Форшлаг – (олдиндан уриш) асосий товушни олдиндан ярим ёки бир тон оралиғидаги товуш ёрдамида енгил уриб чалиш.

Мордент – ўткир ифодада ва уч нота (товуш) талқини ёрдамида эришилади.

Кашиш – ярим ва чорак тон оралиғидаги юқоридан пастга қараб жаранглайдиган глиссандо кўринишидаги безак. Чангда ҳар икки қўлни енгил ва тез ҳаракати билан эришилади.

Якка зарб – товуш чиқариш воситасининг энг оддий усули бўлиб, ҳар икки қўлнинг оддий ҳаракати билан эришилади. Яъни, чанг чўпи билан уриб чалинадиган битталиқ зарб. Шу билан бирга якка зарб чанг ижрочиликнинг асосий моҳиятини характерловчи усулдир. Ижрода куйнинг ҳаракатини ифодалашда товуш кучи, характери ва ҳаракати муҳим омилдир. Шунинг учун, якка зарбнинг маъноли ифодасига эришишда чолғу торларига чўпнинг тўғри, аниқ ва онгли тарзда урилиши муҳим аҳамият касб этади.

Қўш зарб – чангда чўп билан ҳар икки қўлнинг бир вақтдаги ҳаракати асосида бир нотани чалиш натижасида эришиладиган зарб. Чанг ижрочилик амалиётида қўш зарб асосан икки кўринишда талқин этилади.

а) бир симни икки чўп билан бир пайтда уриб чалиш ;

б) ҳар хил баландликдаги икки товуш симларини бир пайтда уриб чалиш (октава, квинта, кварта). Амалиётда кўпроқ октава оралиғидаги қўш зарб ишлатилади.

Хирранг – чангда чап қўлни юмшоқ – мўътадил ҳолатда, ўз ҳолича керакли симга йўналтириб, ўнг қўл билан эса қаттиқроқ асосий симга зарб уриш натижасида эришиладиган ўзига хос безак. Шу билан бирга, кучли товуш ифода этилишини олдин тайёрлаш ва ўзига хос безаш ҳам бўлади.

Пирранг – чап ва ўнг қўл билан бирин-кетин чалинадиган тўртта зарбнинг бирикмаси. Бу чанг созига хос ва амалиётда кенг қўлланиладиган безакдир. Одатда, мазкур безак анъанавий ижрочиликда мавжуд барча созларда ҳам кенг қўлланилади. Чангда эса, ўзига хос хусусиятли томонини тўлароқ намоён этади. Яъни, безак сифатидаги характерини чанг созида очиқ бериш, бошқа созларга нисбатан қулайроқ ва мосдир.

Рез – зарбларнинг кетма-кет ҳаракатда тез ва кўп маротаба такрорланишига айтилади. Чанг ижрочиликка жараёнида кўпроқ товуш тароватини нафис ва мулойим тараннум этиш, уларга ранг беришда латиф оҳангларга эришиш йўлида кўпроқ октава оралиғидаги товушларнинг бир вақтда, рез усули орқали, бир меъёрда қўшиб кетма-кет чалиниши жорий этилган.

Майда рез – юқорида кўрсатилган пиррангнинг рез услубида кетма-кет ва узлуксиз (яъни, легато қилиб қўшиб) чалишдир. Бу каби безак (штрих)лар чанг ижрочилик амалиётида кенг қўлланилади.

Қонун чолғуси ва ижроси хусусида услубий кўрсатмалар.

Марказий ва Ўрта Осиё халқлари мусиқий чолғуларга бой бўлиб, кўпчилик чолғулар турли халқлар ижодиётида ўзига хос кўринишларда ҳамда шаклларда таркиб топган. Ана шундай чолғулардан: най, танбур, чанг, қонун, уд, дутор ва урма чолғуларни мисол қилиш мумкин. Шуларнинг орасида қонун ўзининг жозибадорлиги, ўзига хос табиати ва ижрочилик анъаналари билан бир қатор Шарқ халқлари мусиқа маданиятида алоҳида ўрин тутиб келган.

Шарқ халқлари мусиқа ижрочилигининг чолғу йўли ижросида қонун чолғусининг ҳам ўзига хос ўрни бўлиб, анъанавий ижрочилигида кенг қўлланилади. Қонун сўзининг луғавий маъноси мусиқа илмининг қонуни, тартибга келтирилиши маъноларини англатади. Зайнулобиддин Маҳмудий Хусайний ўзининг “Қонуни илми ва амали мусиқий” (“Мусиқа илмининг амалий ва назарий қонунлари”) асарида созлар, овозлар, мусиқий асарлар ҳақида маълумот берган.

Қонун чолғуси жуда қадимий тарихга эга. Ўтмиш алломаларининг манбаларида зикр этилишича, қонун чолғуси қадимий чолғулардан бўлмиш “нузҳа”нинг ўрнига истеъмолга кириб келган ва ўзининг қулай имкониятлари билан халқлар орасида кенг оммалашган. Ўтмиш давомида қонун такомиллашиб, мукаммал чолғулар қаторидан ўрин олган.

Қонун – ўзи юнонча сўздан олинган бўлиб, товушқатор асоси бир торли таркибда тузилган “Монохорд” асбобига берилган номдан келиб чиққан. Демак, қадимий “Монохорд” чолғу асбоби араб халқи ижодий-амалиётида “қонун” номи билан оммалашган. Бу жараённинг илк даври X-XI асрларга тўғри келади. Араб мусиқашунос олимларининг баён этишларича, тахминан XVI асрларда яратилган қонун чолғуси Уссурия пойтахтида топилган. Бу чолғунинг чизма нусхаси фил суягидан қилинган қутига чизилгандир. Унга биноан қадимги қонун турли шаклларда бўлганлигини олимлар ўз рисоаларида ёзадилар. Шу даврларда қонун чолғусининг узунчоқ шакли, ёйсимон нусхалари, тўртбурчак намуналари амалиётда бўлган. Чолғунинг амалий ҳамда овоз тараннумининг жиҳатларини инсон табиатида мутаносиблиги сабаб бўлса керак, Шарқ дунёсининг турли мамлакатларида бу чолғу ўзига хос тарзда шаклланиб оммалашган.

Бу чолғулар шаклан, яъни тузилиш таркиби, услубий жиҳатлари, овоз ва ижрочилик анъаналари бир-бирига жуда ўхшашдир. Масалан: араб, турк ва озарбайжон халқларида **қонун**, уйғурларда – **қалун**, арманларда – **канон**, славянларда – **гусли**, каралларда – **кантелли**, эстонларда – **канелли**, латишларда – **коклес**, японларда – **като**, корейсларда – **киягин** каби номланган чолғулар қонун ва қонунсимон чолғулар тоифасига киради. Улар қадимий **Нусха**, **Қонун**, **Сантур**, **Магна** каби чолғулардан тарқалган десак тўғрироқ бўлади.

Қонун чолғусининг илк намунаси оддий шаклга эга бўлиб, ҳар бир товуш тараннуми учун биттадан тор тақилган товушқатор тизимига эга бўлган. Торлар икки харрак ўртасида овоз тараннум этиш учун мўлжалланган. Унда овозни ўзгартирувчи ортикча мосламалар бўлмаган. Ўтган даврлар жараёнида қонун чолғуси кўп ўзгаришларга учраганлиги муқаррар. Лекин унинг айнан овозларни мослаштириш ва созлаш тизимига XX асрда катта янгиликлар киритилганлиги кўпчиликка аёндыр. Яъни XX асрга келиб қонуннинг имкониятларини кенгайтириш, тортилган симларда бир нечта баландликдаги товушларни чиқариш мақсадида махсус мослама яратилган. Бу мослама, араб санъаткорларининг амалиётида “Урб” (Урба) деб юритиш одатга кирган.

Ушбу мослама Константин Манси номи билан боғлиқлиги китобларда баён этилган. Моҳир қонун чолғу ижрочисининг бу таклифи жуда ўринли ва муваффақиятли эди. Чунки, халқ мусиқа оҳангларини тоза ва миллий анъаналар асосида тараннум этиш учун бир қатор нимпардалардан ташкил топган товушлар ижроси жуда муҳим эди. Шундан сўнг қонун ҳозирги кўринишга келди ва ҳар томонлама мукаммал шаклга эга бўлди.

Қонун чолғусига киритилган махсус мослама ҳар бир симнинг остига жойлаштирилган бўлиб, улар чолғуга ҳеч қандай ноқулайликлар туғдирмайди. Уларнинг сони, яъни урбларнинг қатори, диотоник ёки миллий ладларнинг ўзига хослигига қараб белгиланган. Кичик-кичик ораликларга эга бўлган ладлар араб мусикасида кўп учраганлиги сабабли, уларнинг қонунларида 10 тагача (турк қонунларда 12 тагача) урблар қатори жойлаштирилган. Ўзбек мусикасининг товушқатор тизимидан келиб чиққан ҳолда, айни пайтда қонун созимизда 2 қаторли урблардан фойдаланилади. (Келажакда бу 3-4 ва 5 қаторли урблар жойлашган қонунлар яратилиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки, мақомларнинг ижрочилик мезони шуни тақозо этади).

Маълумки, қонун чолғуси икки ҳолатда талқин этилади. Биринчисида, ижрочи курсига ўтиради ва шу турган ҳолда қонунни тиззасига қўйиб олади; Биринчиси, айнан қонун учун тайёрланган мосламага қонунни жойлаштириб тик турган ҳолда чалинади.

Чолғучи қонунни ўтириб чалган вақтида курсининг ярмида, унинг суянчиғига суянмасдан, гавдасини тик тутган ҳолатда ижро этиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу ҳолатда ўтириш ижрочи учун ҳам маълум қулайликларни келтириб чиқаради. Ҳар икки қўлнинг бош бармоқлари қонун чертишдаги асосий кўрсаткич бармоқларга ёрдамчи ҳисобланади.

Улар чертиладиган торлардан бир поғона пастки тор устида, чертиладиган сим товушини бўғиб қўймаган ҳолда таянч сифатида чалишни бошқаради. Кўрсаткич бармоқлар асосий товушни чертиб, бош бармоққа келиб тўхтади. Бу услуб бегона пардаларнинг чертилиб кетишини олдини олади. Қонун созининг чап томонида жойлашган урб (лапка)лар тизими ёрдамида ладга мослаштирилади. Одатда чап қўлнинг бош бармоғи ёрдамида урб (лапка)ларни кўтариш ёки тушириш натижасида қонун пардалари керакли ладга созилади.

Якка зарб–қонун ижрочидаги бир томонлама зарбга асосланган. Яъни, ҳар иккала қўлда ҳам юқоридан пастга қараб зарб берилади.

Қўш зарб–бу услуб икки қўлнинг ёрдамида амалга оширилади. Яъни чап қўл ўнг қўлга ёрдамчи сифатида ишлатилади.

Форшлаг–асосий товушни қўшимча товушлар билан сайқаллатиш. Яъни, ўнг қўл ижросига чап қўлнинг ярим тон, бир тон ва ундан кўп оралиқдаги товушлар ёрдамида енгилгина уриб чалиш.

Рез–ҳар иккала қўлларнинг кетма - кет берган зарблари орқали ҳосил қилинади. Қонунда бу икки услубда бажарилади. а) икки қўлда фақат юқоридан пастга бўлган ҳаракат орқали; б) бир қўлнинг пастдан юқorigа ва юқоридан пастга тез ҳаракати орқали эришилади.

Рранг–чап қўлнинг кўрсаткич бармоқлари билан юмшоқ – мўътадил ҳолатда керакли симни чертиб, ўнг қўлнинг кўрсаткич бармоғи билан қаттиқроқ асосий симга уриш натижасида эришиладиган ўзига хос безак. Шу билан бирга кучли товушни олдини безаш дейиш ҳам мумкин.

Пирранг–чап ва ўнг қўлларнинг кўрсаткич бармоқлари билан бирин–кетин чертиладиган тўртта зарбнинг бирикмасидан ҳосил бўлади. Шунда тўртинчи зарб қолганларига нисбатан кучлироқ тирналиши лозим. Бу безак барча чертма чолғулар, айниқса чанг ва қонун чолғулари учун хосдир.

Майдарез–пирранг асосида, бўлиб-бўлиб ижро этиладиган рез усулидир. Бу усул чанг ва қонун ижрочидаги учун жуда характерли ҳисобланади. Асарларни безашда кўп қўлланилади. Айниқса мақом ижрочидаги бу усулдан фойдаланиш тавсия этилади.

1 – синф талаблари

гаммалар: До-соль мажорлар 2 октавада Ля-ми минорлар 2 октавада учтовушликлари билан

машқлар: анъанавий ижрочиликка хос машқлар

Шашмақом, Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Яллама – ёрим	10. Гулнора	19. Арча байрами
2. Ҳай ёр ёр	11. Уфори	20. Куйлайман
3. Дўлонча	12. Омон ёр	21. Рақс
4. Баҳор келди	13. Пахтаой	22. Ўртоқлар
5. Қашқарча 1	14. Қора соч	23. Дўлонча
6. Ҳайронинг бўлай	15. Қайларга борай	24. Ҳаққони
7. Гулёрхон	16. Чаманда гул	25. Гул ўйини
8. Терим	17. Том бошида тоғора	
9. Қора қош	18. Ёмғир	

Иккинчи ўқув ярим йили якунида ижодий академ концертда ўқувчи ўрганган асарларидан 3-4-та асарни ижро қилиб беради.

2 – синф талаблари

гаммалар: До-соль, ре мажорлар ва уларнинг минорлари уч товушлиги билан
машқлар: анъанавий ижрочиликка хос машқлар ва штрихлар

Шашмақом, Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Гуллола	10. Сарбозча	19. Холботур
2. Олмача анор	11. Уфори	20. Маҳваш
3. Нималар девдим сизга	12. Гули лола	21. Гиря қозоқ
4. Қашқарча II	13. Болжувон	22. Гиря қозоқ уфориси
5. Қашқарча III	14. Рақс	23. Ораз
6. Қашқарча IV	15. Орухон	24. Бузрук қашқарчаси
7. Қора соч	16. Бибигул	25. Бузрук уфориси
8. Қари Наво	17. Гулхан	
9. Жонон	18. Чўпон	

Синфдан синфга ўтиш ижодий имтихонда ўқувчи ўрганган 3 асарини ижро қилиб беради.

3 – синф талаблари

гаммалар: ре-ми-ля мажорлар ва уларнинг минорлари уч товушлиги билан
машқлар: анъанавий ижрочиликка хос қўл машқлари

Шашмақом, Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Фарғонача рез	10. Баҳор ва Зафар	19. Бартовул
2. Янги тановар	11. Диёримсан	20. Ҳорманглар
3. Баҳорим	12. Тошкент уфори	21. Санам
4. Ўртоқлар	13. Оҳангорон	22. Санам уфориси
5. Фарғонача	14. Шоҳи сўзана	23. Уйғурча рақс
6. Чаман ялла	15. Кўча боғи	24. Сувора
7. Гулнор	16. Олма атиржон	25. Алиқамбар
8. Ором	17. Шодиёна	
9. Шароб I- II	18. Меҳнат куйи	

Ҳар ярим йил якунида ижодий академ концертларда ўқувчи ўрганган асарларидан 2-3-та асарни ижро қилиб беради.

4 – синф талаблари

гаммалар: 4-синфга қадар ўтилган гаммалар анъанавий услубга хос штрихларда ижро этилади

машқлар: анъанавий ижрочиликка хос машқлар, штрихлар

Шашмақом, Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Таснифи Бузрук	10. Ҳайрон кетдинг	19. Уфори Муножот
2. Таржеъ Бузрук	11. Рақс	20. Абдурахмонбеги I
3. Гардуни Бузрук	12. Қонун уфориси	21. Абдурахмонбеги II
4. Бинафша	13. Дилхирож	22. Абдурахмонбеги III
5. Ўзбек вальси	14. Уфори Насри Сегоҳ	23. Сакили рақ-рақ
6. Ёлғиз I-II	15. Уфори санам ва янги тановар	24. Мухаммаси Насруллои
7. Усмония	16. Ўргубай	25. Ҳаё билан
8. Муборак	17. Насри Сегоҳ	26. Умид ва шодлик
9. Қўшчинор	18.	

Ҳар ярим йил якунида ижодий академ концертларда ўқувчи ўрганган асарларидан 2-3-та асарни ижро қилиб беради.

5–синф талаблари

гаммалар: Фа-Ми-мажор гаммалари арпеджиолари билан анъанавий услубга хос штрихларда ижро этилади

машқлар: анъанавий ижрочиликка хос машқлар, штрихлар ва этюдлар

Шашмақом, Ўзбек халқ кўйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Курд	10. Уфори норим-норим	19. Абдурахмонбеги IV
2. Муҳаббат	11. Ишқ	20. Абдурахмонбеги V
3. Гулжамол	12. Гулбаҳор ва Тановар	21. Мухаммаси Ҳожихўжа
4. Елпизаланди	13. Эшвой	22. Жазоир
5. Самои Дугоҳ	14. Ажам тароналари	23. Ракс (қонун учун)
6. Ўйин Баёти	15. Фарғонача жонон	24. Сақили Ашкулло
7. Қаландар I	16. Адол тановар	25. Ватан марши
8. Тановар II	17. Дарё тошқин	
9. Норим-норим	18. Наврўзи Ажам	

Битирув имтиҳони талаблари

Ўқувчининг ижро маҳоратига қараб битирув имтиҳонларига 4-5 синфларда ижро этилган энг сара ва турли характерга эга бўлган асарлардан 4-5 та куй танлаб олинади.